

УДК 811.161.3'373

САМАТЫЧНАЯ ЛЕКСІКА Ў МОВЕ РАМАНА І. П. ШАМЯКІНА “СЭРЦА НА ДАЛОЊІ”

Л. М. Мазуркевіч

дацэнт, кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры беларускай і рускай філалогіі
Мазырскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя І.П. Шамякіна,
г. Мазыр, Рэспубліка Беларусь
E-mail: sidora-71@tut.by

В статье анализируются группы соматических лексических единиц, выявленные в тексте романа И. П. Шамякина «Сердце на ладони», активное функционирование которых в произведении обусловлено, в том числе, и спецификой сюжета. Использование методов описания и контекстного анализа позволяет проследить особенности соматического лексикона названного текста, а также стилиобразующую функцию рассматриваемых номинативных единиц. Делается вывод о том, что соматическая лексика, использованная автором, представлена двумя предметно-тематическими группами. Соматизмы – выразительное средство создания событийных и портретных описаний, передачи внутренних переживаний, характеров героев, способствующее воспроизведению особенной этической атмосферы и раскрытию авторской задумки. Характерной особенностью соматической лексики является высокая степень контекстуальной обусловленности ее значений. Кроме того, слова-соматизмы – средство невербальной коммуникации, средство достижения однозначности в тех случаях, когда другие языковые средства не способны обеспечить ее.

Ключевые слова: соматизм, лексико-семантическая группа, наименование, средство невербальной коммуникации, стилиобразующая функция.

SOMATIC VOCABULARY IN THE NOVEL “HEART IN THE PALM” (“SERTSA NA DALONI”) BY I. P. SHAMYAKIN

L. M. Mazurkevich

associate Professor, Cand. Phil. D., associate Professor Department of Belarusian
and Russian Philology of Mozyr State Pedagogical University named after I. P. Shamyakin,
Mozyr, Republic of Belarus
E-mail: sidora-71@tut.by

The article deals with the groups of somatic lexical units in the novel “Heart in the palm” (“Sertsna na daloni”) by I.P. Shamyakin, their frequent functioning in novel is revealed also due to the plot. The usage of descriptive methods and

contextual analysis helps to trace the peculiarities of somatic vocabulary of the novel, to trace the style-forming function of these nominative units. The author makes a conclusion that the somatic vocabulary is represented by two subject-thematic groups. Somatism is an expressive means of depicting event and portrait descriptions, inner feelings, character's personality, they help to create a special epic atmosphere and to reveal the author's idea. The feature of somatic vocabulary is the high degree of contextual dependence of its meanings. More over, somatic words are a means of non-verbal communication, a means of expressing uniqueness, if other language means can't achieve it.

Key words: somatism, lexico-semantic group, naming unit, means of non-verbal communication, style-forming function.

Уводзіны. Асаблівасці творчай індывідуальнасці пісьменніка традыцыйна адлюстроўвае моўная палітра твора, паколькі менавіта праз яе выяўляюцца спецыфічныя рысы стылю пісьменніка, прыкметы яго апавядальнай манеры. Сярод іншых лексічных сродкаў адметнае месца ў мове рамана “Сэрца на далоні” займаюць саматызмы – назвы частак цела і органаў жывога арганізма, што абумоўлена, акрамя іншага, прафесійнай дзейнасцю галоўнага героя рамана, які працуе хірургам. Сімвалічнай у гэтым плане выступае і назва твора, дзе фіксуюцца адразу два саматызмы. Жывое чалавечае сэрца былой падпольшчыцы Зосі Савіч на далоні хірурга Антона Яраша – “робіць назву твора адной з лепшых у беларускай літаратуры, ды, бадай, і ў савецкай таксама” [3, с. 143].

Мэты і задачы. Асноўная мэта работы – выявіць лексемы-саматызмы і сістэматызаваць іх з улікам семантычных і стылістычных адметнасцей. Рэалізацыя акрэсленай мэты прадугледжвае пастаноўку і вырашэнне наступных задач: выявіць і акрэсліць прадметна-тэматычныя групы саматычных найменняў, прасачыць функцыю выяўленых лексем як адметнага стылеўтваральнага сродку.

Метады і матэрыял даследавання. Матэрыялам для даследавання паслужылі саматычныя адзінкі, выбраныя з тэксту рамана І. П. Шамякіна “Сэрца на далоні” і разгледжаныя з выкарыстаннем метадаў кантэкстнага аналізу і апісання.

Вынікі даследавання і іх абмеркаванне. Зыходзячы з функцыянальнай прыналежнасці той ці іншай часткі цела чалавека, саматычная лексіка можа быць падзелена на дзве прадметна-тэматычныя групы: 1) назвы частак цела чалавека; 2) назвы ўнутраных органаў. У сваю чаргу, у межах першай групы можна вылучыць наступныя лексіка-семантычныя падгрупы: назвы галавы і яе частак, назвы элементаў частак цела, назвы частак тулава, назвы канечнасцей і іх частак, назвы рагавых утварэнняў на канечнасцях, назвы рагавых утварэнняў на скуры, назвы састаўных частак шкілета:

Барада (бародка) – ‘валасяное покрыва ніжняй часткі твару ў мужчын’ [1, с. 82]: *Гаспадар хаты – нізкі ростам, хударлявы, з паголенай бародай* [2, с. 246]; *3-за куліс выйшаў стары. Сівыя валасы, сівая, прыгожая, на клін, бародка, высакароднае інтэлігентнае аблічча...* [2, с. 276].

Брыво – ‘дугападобная палоска валасоў над вачамі’ [1, с. 94]: *3 худым аскетычным тварам, глыбокімі вачамі і густымі сівымі брывамі, ён [Гукан] нагадваў у профіль ястраба, які выглядаў здабычу, здавалася, на самым дне ракі* [2, с. 22].

Валасы – ‘рагавое ніткападобнае ўтварэнне на скуры чалавека і жывёлы’ [1, с. 116]: *3 акна паддашка высунулася лабастая галава з лысінамі-затокамі, што глыбока ўразаліся ў доўгія, крыху кучаравыя і моцна ўскулачаныя беляы валасы* [2, с. 10].

Вейкі – ‘валасы на краю павек’ [1, с. 109]: *3 удзячнасцю, улюбёна глядзіць Зося на Машу, любуецца яе залатымі вейкамі і такімі ж незвычайнымі валасамі...* [2, с. 263].

Вісок – ‘бакавая частка чэрапа ад вуха да лобнай косці’ [1, с. 114]: *Збегліся зморшчынкi на пераносіцы – і Маша папраўляла асістэнта. Яна ўмела так прамакнуць пот на яго лбе і вісках, што ні на секунду, ні на міг не адрывала ад хворага, не перашкаджала аперацыі* [2, с. 41].

Вока – ‘орган зроку’ [1, с. 115]: *Гамбіцкі, сентыментальны чалавек, непрыкметна прамакнуў насоўкай вочы і наоцеў акулярны* [2, с. 33].

Вусны – ‘губы, рот’ [1, с. 119]: *Старшыня ўміг замкнуўся: патушыў вочы, сцяў вусны* [2, с. 35].

Вуха – ‘орган слыху і раўнавагі ў пазваночных жывёл і чалавека’ [1, с. 119]: *А Хадос, накідаўшы ў суп гарчыцы, сёрбаў з такім смакам, што ажно варушыліся паружавелья вушы...* [2, с. 229].

Горла – ‘храстковая трубка ў пярэдняй частцы шыі, якая з’яўляецца пачаткам стрававода і дыхальных шляхоў’ [1, с. 154]: *3 мая сорак трэцяга я ніколі не адчувала сябе лепш, – сказала яна амаль шэптам, але так, што ў Яраша здавіла горла* [2, с. 145].

Грудзі – ‘пярэдня частка тулава ад шыі да жывата, а таксама поласць гэтай часткі тулава’ [1, с. 157]: *А тут раптам ажно засмактала ў грудзях, перасохла ў роце* [2, с. 74].

Губы – ‘скурна-мускульная рухомая складка, якая ўтварае край рота’ [1, с. 159–160]: *І тут з’явілася яна, Тамара Аляксандраўна. Падплыла па чорнай асфальтаванай дарожцы, быццам статуя, уся асляпляльна белая: беляы басаножкі, беляы халат, беляы валасы, твар нібы вымыты малаком, толькі бровы ды вейкі крыху падчорнены ды нафарбаваны губы* [2, с. 45].

Далонь – ‘унутраны бок кісці рукі’ [1, с. 167]: *Кірыла сядзеў нерухома. Можжа, упершыню ў жыцці ён гэтак доўга сядзеў у такой нерухомасці. Зрэдку адсоўваў далоню і сачыў за жонкай* [2, с. 430].

Жыво́т (жывоцік) – ‘частка цела чалавека і жывёл, у якой размешчаны органы стрававання’ [1, с. 201]: *Расхінуўшы піжаму, заклаўшы пад яе, за спіну, рукі, ваяўніча выставіў пукаты жыво́т* [2, с. 13]; *Калі ў мяне будзе такая лысіна і такі жывоцік, я буду выліты Шыковіч-старэйшы* [2, с. 165]. Саматызм *пуза* ўжываецца ў мове рамана з пагардлівым адценнем, абазначаючы ‘тое, што і жыво́т’ [1, с. 525]: *Ідзі. Ідзі. Няма чаго пуза гадаваць* [2, с. 20].

Калена – 1) ‘сустаў, які злучае бядровую і галёначную косці; месца згібу нагі’ [1, с. 265]: *Ён [Славiк] тут жа на вуліцы (добра, што час быў позні) уклечыў на тратуары, абняў яе ногі і... пацалаваў калена* [2, с. 292]; 2) ‘нага ад каленнага сустава да таза’ [1, с. 265]: *Ён раптам сеў пад вярбой. Дзіўна сеў, высока, на ўзровень надбародка, падняўшы вострыя калені* [2, с. 25].

Карак – ‘разм. задняя частка шыі ў жывёлы і чалавека’ [1, с. 278]: *Ніхто, магчыма, не прыкмеціў, як змяніўся ён пры апошніх словах Шыковіча: на шчоках выступілі сінія плямы, а карак наліўся крывёю, дзіўна неяк скрывіліся вусны* [2, с. 195].

Косць – ‘асобная састаўная частка шкілета хрыбетных жывёл і чалавека’ [1, с. 298]: *Ну як? Косці цэлыя?* [2, с. 328].

Лоб – ‘верхняя надвочная частка твару чалавека або морды жывёлы’ [1, с. 321]: *Зняў габардзінавую кепку, выцер складзенай у чатыры столкі хусцінкай лоб і шыю* [2, с. 29].

Локаць – ‘месца згібу рукі, дзе злучаецца плечавая косць з касцямі перадплечча’ [1, с. 321]: *Сонца, што ўзнялося над борам, біла праменьнямі ў твар, сляпіла. Яраш засланяўся ад яго не далоняй, а неж па-дзіцячы, локцем* [2, с. 6].

Нага – ‘адна з дзвюх ніжніх канечнасцей чалавека, а таксама адна з канечнасцей жывёлы’ [1, с. 360]: *Лапацін брыкнуў Івана нагой. Той злавіў нагу і пацягнуў “жанаціка” да вады* [2, с. 177]. Варта адзначыць, што даволі часта аўтар карыстаецца медыцынскай тэрміналогіяй, што яшчэ раз падкрэслівае спецыфіку дзейнасці героя. Так, слова *нага* замяняецца ў такім выпадку спалучэннем *ніжня канечнасці*: *Ацёчнасць ніжніх канечнасцей...* [2, с. 51].

Ноздра – ‘адна з парных знадворных адтулін носа’ [1, с. 393] – *Твар яе [Гаецкай], што хвіліну назад палаў, пабялеў, ноздры непрыгожа раздуліся* [2, с. 48].

Нос – ‘орган паху, які знаходзіцца на твары чалавека або мордзе жывёлы’ [1, с. 393]: *Галубінай чарады яна [Гра] не ўбачыла сваімі блізарукімі вачамі і зняважліва зморшчыла нос* [2, с. 7].

Павек – ‘рухомая складка скуры, якая пакрывае вока’ [1, с. 402]: *Секунды – і павекі хворай цяжка апускаюцца. Яна засынае* [2, с. 182].

Падбародак – ‘круглявасць, якая закрывае на твары лярэднюю частку ніжняй сківіцы’ [1, с. 409]: *Ён [Гукан] раптам сеў пад вярбой. Дзіўна сеў, высока, на ўзровень надбародка, падняўшы вострыя калені* [2, с. 25].

Пазваночнік – ‘асноўная частка шкілета ў чалавека і некаторых жывёл, якая складаецца з пазванкоў’ [1, с. 410]: *Пералом пазваночніка. На будаўніцтве, ведаеце. Няшчасны выпадак* [2, с. 55].

Пазногаць – ‘тое, што і ногаць’ [1, с. 424]: *Гукан зняў з пярэа пазногцем парушынку, акуратна падпісаў і прамакнуў* [2, с. 38].

Палец – ‘адна з пяці рухомах канцавых частак кісці рукі, ступні нагі (у чалавека)’ [1, с. 428]: *Яраш адварнуўся, упёрся рукамі ў парэнчы так, што пабялелі костачкі пальцаў, і глядзеў на луг* [2, с. 6].

Патыліца – ‘задняя частка чэрапа, галавы’ [1, с. 453]: *Ён [Генрых] прыгладзіў дзвюма далонямі валасы і затрымаў рукі на патыліцы* [2, с. 171].

Паха – ‘унутраная частка плечавога выгібу’ [1, с. 455]: *Яраш нечакана падхапіў яе пад пахі, рыўком падняў высока ўгору і... паставіў на пісьмовы стол* [2, с. 47].

Пераносе (русізм *пераносіца*) – ‘верхняя частка носа ніжэй ілба паміж вачамі’ [1, с. 468]: *Варухнулася яго левае брыво – і яна [Маша] ведала, які інструмент трэба падаць. Збегліся зморшчынкі на пераносіцы – і Маша папраўляла асістэнта* [2, с. 41].

Плячо – 1) ‘частка тулава ад шыі да рукі’ [1, с. 482]: *Ён падняўся, падышоў, лёгка абняў за плечы – так ён рабіў часта, гэтакі амаль несвядомы сяброўска-паблажлівы жэст старэйшага – і пачуў, як дробна дрыжаць яе плечы* [2, с. 42]; 2) ‘верхняя частка рукі ад локцевага сустава’ [1, с. 482]: *Яна [Маша] ўсміхнулася з удзячнасцю, прыгнулася, каб вызваліць плячо з-пад яго рукі, і пайшла да дзвярэй* [2, с. 42]; 3) ‘тыльны бок тулава ад шыі да пояса, спіна’ [1, с. 283]: *Плечы Галіны сутаргава ўздрыгвалі* [2, с. 59].

Пята – ‘задняя частка ступні’ [1, с. 529]: *Усю ноч чытала яна “Прыгоды Гекльберы Фіна” і ўвесь час рагатала, стукаючы ад захаплення пяткамі па сцяне* [2, с. 7].

Рабро (*рабрына* – разм.) – ‘дугападобная вузкая косць, якая ідзе ад хрыбетніка да грудной косці’ [1, с. 532]: *У гэты аўтобус ты ўсё адно не ўваб’ешся. А ўлезеш – патрушчаць рабры* [2, с. 104]; *Мяне непакоілі раны на галаве. Але яны дробязь. Рассек, відаць, казырком. А так зламаны ўсяго тры рабрыны* [2, с. 433].

Рот – ‘поласць паміж верхняй і ніжняй сківіцамі, якая мае адтуліну ў верхняй частцы твару’ [1, с. 565]: *Доктар Яраш стаяў на даху веранды і свістаў, залажыўшы пальцы ў рот* [2, с. 7].

Рука – ‘верхняя канечнасць чалавека ад пляча да кончыкаў пальцаў, а таксама ад запяцця да кончыка пальцаў’ [1, с. 566]: *Шыковіч прыўзняўся на руках, з натугай выбраўся з глыбокага шэзлонга, чартыхнуўся, падышоў да Яраша...* [2, с. 13]. Некалькі разоў пісьменнік для надання экспрэсіўнасці ўжывае саматызм *лапа* (разм. ‘пра руку або нагу чалавека’ [1, с. 312]): *І ты не чапай!.. Не лезь сваімі бруднымі лапамі!* [2, с. 422].

Сківіца – ‘кожная з дзвюх костак твару, у якіх умацаваны зубы’ [1, с. 602]: *Рукі з кішэняў! – грывнуў ён [Шыковіч] і, не дачакаўшыся, пакуль сын выканае загад, схапіў за адварот тэніскі, ірвануў на сябе. – Ты! – І з усяго размаху садануў правай рукой у сківіцу* [2, с. 173].

Скронь – ‘бакавая частка чэрапа ад вуха да лобнай косці’ [1, с. 605]: *Нешта жорсткае, калючае з’явілася ў яе твары. Можна, адчуўшы гэта, яна вінавата ўсміхнулася, прыгладзіла валасы на **скронях*** [2, с. 112].

Спіна – ‘частка тулава ад шыі да крыжы’ [1, с. 618]: *Кірыла лёг на **спіну**, палажыўшы рукі пад галаву, смачна пацягнуўся* [2, с. 17].

Твар – ‘пярэдня частка галавы чалавека’ [1, с. 656]: *Сонца, што ўзнялося над борам, біла праменьнямі ў **твар*** [2, с. 6]. Гэты саматызм з’яўляецца адным з найбольш частотных у мове рамана. Паралельна з ім аўтарам ужываюцца і стылістычна афарбаваныя адзінкі з адмоўнай канатацыяй. Напрыклад, каб паказаць жудасныя твары эсэсаўцаў, пісьменнік выкарыстоўвае назоўнік *морда*. У нарматыўных слоўніках ён пазначаны стылістычнай паметай *грубае* і абазначае ‘твар чалавека’ [1, с. 710]: ...*Там, клубком сплёўшыся, качаліся ваўкадавы. Гледзячы на іх, іржалі эсэсаўцы, і **морды** ў іх таксама сабачыя* [2, с. 96]. Разам з акрэсленым сведчыцца і слова *фізіяномія* (разм. ‘твар чалавека’ [1, с. 349]), выкарыстанне якога дазваляе прасачыць міміку герояў: – *Вось дзе ваша ханжаства. Самі чытайце пад коўдрай... Глытайце... Смакуйце... А потым рабіце посныя **фізіяноміі*** [2, с. 111].

Шчака – ‘бакавая частка твару ад скулы да ніжняй сківіцы’ [1, с. 766]: *Як заўсёды, гарнітур быццам толькі што з-пад праса, чаравікі – з-пад аксаміткі чысцільшчыка. І здавалася, гэтай жа аксаміткай надраены **шчокі** пасля галення* [2, с. 38].

Шыя – ‘частка цела, якая злучае галаву з тулавам’ [1, с. 435]: *Грузавік падыходзіў на шыбеніцу. Кат ускідваў пятлю на **шыю*** [2, с. 81].

Найбольш ужывальнымі з разгледжаных саматызмаў у тэксце сталі назоўнікі *вока*, *рука*, *галава*, *твар*, што звязана перш за ўсё з невербальнай функцыяй камунікатыўнага ўзаемадзеяння людзей паміж сабой.

Змест другой прадметна-тэматычнай групы саматычных найменняў прадстаўлены наступнымі лексемамі:

Кішэчнік – ‘адзел стрававальнай сістэмы чалавека і жывёл, які складаецца з кішак, ідзе за страўнікам і заканчваецца прамой кішкай’ [1, с. 292]: *У Мішы парвала **кішэчнік*** [2, с. 306].

Лёгка – ‘орган дыхання ў чалавека і пазваночных жывёл’ [1, с. 40]: *Вунь тая зялёная скрынка з лейкай, іхляным балонам, сігнальнымі лямпачкамі, ці не той гэта апошні цуд, на які Яраш ездзіў у Кіеў, – апарат “сэрца – лёгка”* [2, с. 181].

Печань – ‘стрававальная залоза ў жывёл і чалавека, якая выпрацоўвае жоўць, удзельнічае ў працэсах стрававання, кровазвароту і абмену рэчываў’ [1, с. 475]: *Рэзка павялічана **печань*** [2, с. 51].

Сэрца – ‘цэнтральны орган крывяноснай сістэмы, які мае выгляд мускульнага мяшка (у чалавека – у левым баку грудной поласці)’ [1, с. 646]: *Ён [Яраш] зрабіў сотні розных аперацый, нямала ўжо і такіх – на **сэрцы*** [2, с. 136].

Варта адзначыць, што саматычныя адзінкі выступаюць у мове рамана не толькі ўласна намінальным, але і актыўным сродкам невербальных зносін. Саматызмы пазначаюць шырокі дыяпазон чалавечых эмоцый і суадносяцца з:

– жэстамі: *Маша глянула на ручны гадзіннік так, быццам дала зразумець, што яна спяшаецца. Ён [Славік] нясмела ўзяў яе за руку, каб утрымаць* [2, с. 267]; *Славік узяў Тараса пад руку, кіўком галавы запрашаючы адысці* [2, с. 103];

– мімікай: *На тварах тых, хто сядзеў на першых лаўках, Шыковіч убачыў хітрыя ўхмылкі* [2, с. 243]; *Вочы Славіка непрыгожа звужыліся, ён натапырыўся і стаў падобны на маленькага драпежніка са сваімі каротка падтрыжанымі, непакорлівымі валасамі* [2, с. 107];

– пазамі: *Ён быў замахнуўся на яго, але рука павісла* [2, с. 303];

– выразам твару: **пакутлівы**: *Твар у Яраша змяніўся: зніклі складкі іранічнай усмешкі каля рота, спакой, задаволенасць, з’явіліся спяхмурнеласць і пакута, быццам чалавеку штосьці забалела раптам* [2, с. 14]; **радасны**: *Глядзі! – Гукан трымаў у руцэ вялікага акуня, і твар яго ззяў ад шчасця* [2, с. 24]; **здзіўлены**: *Твар Гукана, які быў расплыўся ад усмешкі, зноў выцягнуўся, калі ён сказаў: – Восемсот грамаў. Думаў, больш будзе* [2, с. 25];

– душэўнымі перажываннямі: *Не азіраўся, ці ідзе Славік за ім, не чуў, як той, весела падміргнуўшы хлопцам, кінуў: “Іду на зшафот”, не бачыў будынка, лесу, неба і сонца, усё **кіпела ў яго грудзях**. **Калацілася сэрца, млелі ногі*** [2, с. 173].

Вывады. Такім чынам, саматызмы – удалы сродак стварэння партрэтных апісанняў, перадачы ўнутраных перажыванняў і праяў характараў герояў. Адметнай асаблівасцю іх з’яўляецца высокая ступень кантэкстуальнай абумоўленасці значэння. Акрамя таго, саматычныя найменні – адметны сродак невербальнай камунікацыі, сродак дасягнення адназначнасці ў тых выпадках, калі іншыя моўныя сродкі не здольны забяспечыць яе.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. М. Р. Судніка, М. Н. Крыўко. – Мінск : БелЭн, 1999. – 784 с.
2. Шамякін, І. Сэрца на далоні: раман / І. Шамякін. – Мінск : Маст. літаратура, 2002. – 445 с.
3. Шамякіна, Т. І. Сімволіка загалюйкаў у творах Івана Шамякіна / Т. І. Шамякіна // Маладосць. – 2006. – № 6. – С. 139–146.

References

1. Sudnik, M. R., Kryuko, M. N. (1999). *Thumachalny slounik belaruskaj litaraturnaj movy* [Dictionary of the Belarusian literary language]. – Minsk : BelEn. (In Bel).
2. Shamjakin, I. (2002). *Serca na daloni*. [Heart in the palm]. – Minsk : Mast. litaratura. (In Bel).
3. Shamjakina, T. I. (2006). *Simvolika zagaloukau u tvorah Ivana Shamjakina* [Symbolism of titles in works by Ivan Shamjakin]. *Maladosts.* 6, 139–146. (In Bel).

МГПУ ИМ. И.П. ШАМЯКИНА